



ЗАГАЛЬНИЙ ОГЛЯД БАЗОВОГО ІСТОРИЧНОГО НАРАТИВУ МЕМОРІАЛЬНОГО ЦЕНТРУ ГОЛОКОСТУ «БАБИН ЯР»

Меморіальний центр Голокосту «Бабин Яр» (МЦГБЯ) – це некомерційна освітня організація, покликана задокументувати та увічнити пам'ять про Голокост, зокрема, про масові розстріли у Бабиному Яру у вересні 1941 р. Відповідно до своєї місії МЦГБЯ дотримується міжнародних принципів, а саме: «Кодексу музейної етики» Міжнародної ради музеїв та «Міжнародного статуту меморіальних музеїв». Меморіальний центр прагне відобразити та пояснити події вересня 1941 р., а також увіковічнити пам'ять та поширювати інформацію про Голокост в Україні та Східній Європі, враховуючи всі геополітичні зміни у ХХ столітті.

Майбутня музейна експозиція МЦГБЯ створюватиметься на основі спеціального документу, що має назву «Базовий історичний наратив» (далі – наратив). Основними принципами у його написанні є об'єктивність і політична незаангажованість, високий рівень науковості, максимальна точність і ретельність у реконструкції історичних подій.

Таким чином, він відповідатиме положенню «Міжнародного статуту меморіальних музеїв» про те, що «інтерпретація історичних подій має відбуватися на рівні сучасного історичного дослідження з дотриманням наукових принципів ведення дискусії та урахуванням різних аспектів і перспектив». Жодне джерело не може містити всієї правди. Правдива розповідь про минуле можлива лише на основі багатьох джерел різного походження, за обов'язкової умови високопрофесійного наукового підходу до них. Достовірність окремого джерела має оцінюватись з урахуванням інших джерел. Це єдиний шлях, аби максимально уникнути суб'єктивності.

Автори наративу переконані у важливості створення МЦГБЯ, сподіваючись, що наукові знання та їх обговорення дозволять українцям та громадянам інших країн світу захистити свої суспільства від майбутніх антропогенних катастроф. Інакше кажучи, треба не допустити стирання з



історії доль сотень тисяч невинних єврейських жертв. Задля цього слід обов'язково передати ці знання наступним поколінням, котрі також мають дізнатися як про злочинців, так і про обставини, за яких безпрецедентні в усій світовій історії звірства стали можливими.

Будь-який серйозний центр пам'яті жертв Голокосту повинен розповідати про участь у Голокості, часом досить активну, місцевого населення. Усі країни мають чесно подивитись на свою участь у Голокості. У цьому контексті жодне із суспільств, у якому під час Голокосту жили євреї, не виглядає в абсолютно позитивному світлі. Саме тому треба пам'ятати про Голокост. Це допомагатиме нам у кращому розумінні понять добра і зла, усвідомленні людських здібностей. Головною відповідальністю дослідників та навчителів є передусім вірне розуміння історії, що спирається на достовірні матеріали. Очевидно, що саме цього прагнули б й жертви.

Вважаємо, що наша робота буде саме тією науковою базою, на основі якої інші спеціалісти зможуть перейти до реалізації наступних етапів створення Центру. Наш основний наратив не буде абсолютно тотожним тій історії, що її розповідатимуть майбутнім відвідувачам. У цьому сенсі наратив стане відправною точкою для музейних дизайнерів, кураторів виставок. Це допоможе їм вибрати ті сюжетні лінії, що найбільш ефективно «працюватимуть» на виставках. Як і у випадку з будь-яким новим музеєм, усі залучені до його створення спеціалісти, передусім дизайнери і куратори, постійно будуть робити складний вибір, що саме їм слід презентувати публіці.

Враховуючи те, що з одного боку до створення МЦГБЯ прикута велика увага українського суспільства і влади, а з іншого – робота над базовим історичним документом ще триває, було вирішено винести сьогодні на громадське обговорення наразі короткий загальний огляд наративу, у якому роз'яснюються певні ключові поняття, окреслюються та обґрунтовуються географічні рамки, розкривається тематична наповненість, а також повідомляються деякі деталі щодо процедури



розробки, апробації та ухвалення наративу, публічну презентацію якого слід чекати наступної осені (детальніше про це див. пункт «Прикінцеві зауваження», стор. 30-31 цього документу).

Основні дефініції наративу

Голокост – це організоване та планомірне знищення єврейського населення нацистами та їхніми союзниками в роки Другої світової війни, внаслідок якого загинули 6 млн. євреїв (з них – понад 1,5 млн. євреїв України). Однак, термін «Голокост» має ширше значення. Так, у резолюції Генеральної Асамблеї ООН № 60/7 «Пам'ять про Голокост» від 1 листопада 2005 р. вказується, що Голокост «призвів до винищення однієї третини євреїв і незліченного числа представників інших меншин». Аналогічне тлумачення міститься й у щорічному посланні Генерального секретаря ООН Антоніу Гутерреша з нагоди Міжнародного дня пам'яті жертв Голокосту. Про інші жертви Голокосту згадував у своєму виступі 24 січня 2005 р., присвяченому 60-й річниці звільнення нацистських концентраційних таборів, тогочасний Генеральний секретар ООН Кофі Анан. «До ромів, або циганів, ставились з таким ж крайнім презирством, як і до євреїв. Майже чверть мільйона ромів, що мешкали в Європі, були вбиті. Аналогічним чином холоднокрівно умертвлялись поляки та інші слов'яни, радянські військовополонені, а також люди з розумовими і фізичними вадами. Надзвичайно жорстокому поводженню піддавались різні групи, такі як Свідки Ієгови і гомосексуалісти, а також політичні опоненти та діячі культури».

Проте, трагедія єврейського народу є безпрецедентною. Дві третини євреїв Європи були жорстоко вбиті. Цілу цивілізацію, що зробила великий внесок в культурну та інтелектуальну спадщину Європи і всього світу, було розтопано, зруйновано і знищено. За надзвичайно точним і водночас лаконічним висловом в'язня нацистських таборів Аушвіц та Бухенвальд, американського і французького єврейського письменника,

журналіста, громадського діяча, лауреата Нобелівської премії миру (1986 р.) Елі Візеля: «Не всі жертви були євреями, але всі євреї були жертвами».

Вважаємо, що для України, яка у Другій світовій війні від рук нацистів та їхніх союзників втратила майже 8 млн. своїх синів і дочок різних національностей, такий підхід до трактування поняття Голокост є найбільш прийнятним. Про це ж заявив у своїй промові 27 січня 2017 р. у зв'язку з Міжнародним днем пам'яті жертв Голокосту й Президент України Петро Порошенко: «Це наш спільний біль. Він щемить у серцях українців, ятрить рани нашої багатостраждальної землі, гіркими рядками повнить книгу буття Українського народу».

Роз'яснюючи поняття антисемітизму, що значною мірою лежав в основі Голокосту, наратив слідує визначенню, розробленому «Міжнародним союзом пам'яті про Голокост» (IHRA), яке офіційно прийнято у різних країнах, зокрема, у Німеччині та Великій Британії. Згідно з ним антисемітизм – це «певне сприйняття євреїв, яке може бути виражено як ненависть до євреїв. Вербальні та фізичні прояви антисемітизму спрямовані проти осіб єврейського або неєврейського походження та/або їхньої власності, проти єврейських громадських інституцій та релігійних об'єктів». Ще одним керівним принципом в нашій роботі є визначення IHRA щодо заперечення та спотворення Голокосту.

У наративі використовується термін «Друга світова війна», котра почалася 1 вересня 1939 р. Саме цього дня Німеччина напала на Польщу, а незабаром Франція, Велика Британія та країни Британської Співдружності оголосили війну Німеччині. Термін «Велика Вітчизняна війна» виникає лише спорадично, але з обов'язковим підкресленням, що він є радянським ідеологічним поняттям, котре стосувалося лише війни в Європі між Радянським Союзом і Німеччиною та її союзниками.

Для описання тогочасного німецького режиму, використовується термін «націонал-соціалізм», а самі актори називаються «німцями» та «нацистами». Стосовно жертв в Україні, загальною практикою є (наколи це доречно) говорити про євреїв чи українців єврейського походження,



усвідомлюючи, що ці люди, можливо, мали багато ідентичностей. Наратив намагається уникати несвідомого застосування нацистської німецької термінології, такої як «расовий єврей».

Європа розуміється у традиційних географічних рамках, тобто землі, що простягаються від західних берегів Ірландії та Португалії до Уральських гір. В межах цього географічного простору Україна знаходиться у східній частині Центральної Європи. Визначення щодо України як такої та інших географічних термінів наводитимуться у цьому тексті нижче.

Неєврейські жертви¹

Оскільки, відповідно до міжнародної практики і стандартів ООН, наратив базується на широкому визначенні терміну «Голокост», МЦГБЯ вшануватиме і розповідатиме своїм відвідувачам також й про інші жертви нацистської людиноненависницької політики. У Бабиному Яру в Києві, так само як і в інших місцевостях в Україні, жертвами масових вбивств були радянські військовополонені (солдати і командири Червоної армії), Роми, пацієнти психіатричної лікарні, політичні опоненти окупаційного режиму – члени комуністичного та націоналістичного підпілля.

Військовополонені вояки Червоної армії

Німці вбили і заморили голодом мільйони захоплених в полон військовослужбовців Червоної армії. Наратив змальовує та пояснює цю політику, розглядаючи, зокрема, нацистську позицію щодо дотримання міжнародних законів про ведення війни, знущання над військовополоненими інших армій у початковий період Другої світової війни. Військовополонені вояки Червоної армії були другою, за кількістю загиблих, групою жертв, знищених нацистами. Цей злочин здійснювався майже паралельно з Голокостом. До весни 1942 р. фактично було вбито

¹Тут і далі обсяг окремих тематичних блоків у цьому «Загальному огляді» жодним чином не співвідноситься з обсягом аналогічних структурних елементів у «Базовому історичному наративі» МЦГБЯ, а відтак і у майбутній музейній експозиції.



більше військовополонених, ніж євреїв. Цей жахливий військовий злочин та Голокост є взаємопов'язаними, оскільки злочинці та жертви часто були тими самими (наприклад, серед військовополонених було чимало євреїв). Україна була однією з основних країн, звідки походили полонені, та головним регіоном їхнього примусового утримання. У роки війни на території України у таборах перебувало близько 2,5 мільйонів радянських військовополонених.

Військовополонені масово помирали взимку 1941–1942 рр. Хоч це й не була наперед спланована акція, однак така ситуація стала можливою внаслідок: свідомого позбавлення їх правового захисту; існування планів, спрямованих на зморення голодом частини населення Радянського Союзу; радикалізації настроїв нацистів через провал «Бліцкригу» у 1941 р.

Радянські військовополонені були поділені відповідно до політичних та расово-етнічних категорій. Усі політичні працівники та євреї мали бути знищені. У 1941 р. у багатьох випадках розстрілювали командирів, осіб з азіатською зовнішністю та жінок-військовополонених. З іншого боку, певним етнічним групам було надано можливість співпрацювати з німецькими збройними силами, а відтак й вийти на свободу.

Однак, на відміну від Голокосту, масові вбивства та зморення голодом радянських військовополонених були предметом обговорення серед німецького політичного і військового керівництва. Незабаром вбивства Червоної армії стали вважатися контрпродуктивними, а масу полонених почали розглядати як безкоштовну робочу силу, необхідну для задоволення військових потреб Німеччини.

Загальний наратив базується в основному на невеликій кількості солідних з наукової точки зору книг та статей і певною мірою на документах з німецьких архівів у Фрайбурзі та Людвігсбурзі.

Питання про те скільки солдатів Червоної армії потрапили до німецького полону і скільки з них померло до сих пір є дискусійними. Наратив орієнтується на останні аналітичні дослідження (які часто



критично оцінюють радянські розрахунки), згідно з якими померло від 2,4 до 3 млн. полонених (а не 3,3 млн, як це тривалий час вважалося), з них майже 800 000 – на території України.

Роми

Не було єдиного загального плану, який регулював переслідування та вбивства ромів (і сінти). Скоріше за все залежало від географічного регіону та адміністративної зони окупації. Як в рейху, так і в окупованих областях Європи, переслідування ромів було нескоординованим і суперечливим. Але очевидно, що керівні принципи, яких дотримувалися нацисти у ставленні до ромів на окупованих радянських територіях, суттєво відрізнялися від тих, що застосовувалися ними власне у Німеччині. Таким чином, в Україні та інших країнах нацисти намагалися вбити всіх ромів, виключно через їхню етнічну приналежність. Переслідування відбувалися у вигляді масових розстрілів та депортацій.

Найбільш вагомими джерелами є документи місцевої окупаційної адміністрації, партизанські звіти до Москви, політичні звіти, матеріали Надзвичайної державної комісії та матеріали відкритих і закритих радянських судових трибуналів проти військових злочинців та «зрадників», покази свідків та потерпілих.

У матеріалах Надзвичайної державної комісії найціннішими є свідчення місцевих мешканців. Натомість документи Комісії є менш корисними для визначення часу, коли саме і скільки загинуло ромів у певній місцевості.

З майже мільйон ромів, котрі, як вважається, жили в Європі напередодні війни, німці та їхні союзники вбили до 200 000 чол. Німецькі армійські частини та загони СС і поліції вбили принаймні 30 000 ромів на території Білорусі, Росії та особливо України, часто у той же самий час, коли вони знищували євреїв та інші жертви. До України було депортовано багато інших ромських жертв з Румунії.

Пацієнти психіатричних лікарень

Наратив про вбивство психічно хворих базується на дедалі ширших дослідженнях, що здійснюються в європейських країнах, зокрема, у Німеччині. Основними джерелами є матеріали післявоєнних судових процесів у Німеччині, німецькі документи часів війни, матеріали Надзвичайної державної комісії, мемуари, статті в пресі та свідчення усної історії. У роки німецької окупації пацієнти з психічними захворюваннями були вбиті у Києві, Дніпрі, Чернігові, Полтаві, Херсоні, Вінниці, Харкові, Донецьку, Львові та інших місцевостях. Загальна їх чисельність в Україні складає щонайменше 5000 чол. Їх розстрілювали, вбивали у мобільних газових камерах або робили смертельні ін'єкції. Злочинці були членами Айнзацкоманд 5 і 6, але іноді ініціатива виходила і від німецьких військових, які забирали під свої потреби будинки лікарень та привласнювали їх харчові припаси. Про ці факти в Україні говориться ще недостатньо багато, так само як і в інших сусідніх державах.

До цих пір немає повного переліку всіх випадків вбивства. Наратив не може також запропонувати остаточних висновків щодо цілої низки питань, зокрема, ступеню залучення місцевих ресурсів, лікарів, адміністрації та поліції (чи то до вбивств, чи то до порятунку пацієнтів), реакції з боку інших місцевих жителів, включаючи й родичів самих жертв.

Політичні опоненти (комуністи та українські націоналісти)

Наратив змальовує загальне ставлення нацистів до комуністів-неєвреїв, поводження з ними та вбивства у 1941–1944 рр. Оскільки на цю тему існує мало ґрунтовних досліджень, їх історія розповідається також на підставі неопублікованих джерел. Німецьке ставлення до комуністичних активістів на окупованих територіях, безумовно, різнилося залежно від часу і місцевості. Деякі комуністи навіть зайняли певні посади у німецькій окупаційній адміністрації. Досі важко встановити точну кількість загиблих комуністів-неєвреїв. Скоріш за все йдеться про кілька десятків тисяч.



Наратив також змальовує еволюцію ставлення нацистів та переслідування українських націоналістичних активістів. Крім того увагу буде приділено тим з них, хто загинув у Бабиному Яру в Києві. Водночас треба зазначити, що під час післявоєнних допитів самі вбивці, німецькі військові злочинці, вказували на те, що місцем їхнього поховання, ймовірно, був не сам Бабин Яр, а одна або кілька місцевостей поблизу.

Також у наративі буде інформація про інші жертви, наприклад, про тих, кого нацисти називали «асоціальними елементами» (повії та люди з венеричними хворобами), а також про жертви влаштованого німцями штучного голодомору у містах (внаслідок чого найбільше постраждали Харків і Київ) та жертви антипартизанських акцій.

Географічні рамки наративу

Цілком зрозуміло, що в центрі уваги історичного наративу МЦГБЯ сам Бабин Яр і Київ. Проте географічний фокус наративу розширюватиметься кілька разів. Перше, так би мовити, обертання уявного об'єктива додає решту України, де до Голокосту жили понад 2,3 мільйони євреїв. Тут наратив поділятиметься за такими регіонами: Центральна, Східна і Південна Україна; Східна Галичина і Західна Волинь; Крим; регіони під румунським правлінням; Закарпаття. Друге «обертання» об'єктива додає території, що безпосередньо оточують Україну. Третє «обертання» розширює фокус і проливає світло на більш віддалених сусідів. Цей третій шар наративу в певних випадках частково збігається з розповіддю у ширшому європейському контексті, в основі якого лежить Німеччина.

Бабин Яр і Київ

Говорячи про Київ, наратив має на увазі територію міста в його сучасних межах. У цьому контексті даватиметься ґрунтовний опис життя євреїв у Києві у перші десятиліття ХХ ст. Мова йтиме про тих, хто загинув і

про те, що було знищено внаслідок Голокосту київської єврейської громади. Наратив описує єврейську громаду міста, внесок євреїв у розвиток міста, єврейське релігійне і культурне життя, різні єврейські організації та установи. Багато євреїв, котрі у той час мешкали в Києві, загинули у Бабиному Яру.

Це контекстуалізовано достатньою інформацією про історію євреїв в радянській Україні та інших частинах Радянського Союзу поза її межами. У період з 1922 по 1939 рр. євреї зазнали утисків з боку держави, яка різними засобами намагалася змусити їх відмовитися від традиційних ознак власної національної ідентичності. Однак у певних випадках вони виграли від офіційної заборони антиєврейської дискримінації та підтримки розвитку їдиш-мовної культури, щоправда підтримки тимчасової і досить обмеженої. Ці розповіді про довоєнне єврейське життя спираються на наявну наукову літературу та документи. По суті, вони становлять стандартний корпус джерел, який використовували історики, що займалися цією тематикою. Йдеться про архівні матеріали (з кількох київських архівів, Центрального архіву історії єврейського народу в Єрусалимі та архіву Яд Вашем), мемуарну та фахову наукову літературу.

Далі наратив презентує загальну картину евакуації та втечі євреїв з Києва від німецької окупації впродовж перших трьох місяців радянсько-німецької війни, тобто з 22 червня до середини вересня 1941 р. Це був великий рух в умовах, що характеризувалися інтенсивною циркуляцією всіляких чуток, швидкою зміною ситуації на фронті та відсутністю єдиного керівництва з боку органів влади.

У наративі описаний вступ німецьких військ до Києва. Йдеться про події, що відбувалися напередодні головного акта трагедії – перші переслідування і вбивства євреїв; вибухи, закладених радянськими спецслужбами, бомб у центральних кварталах міста; поява анонімних оголошень, котрі наказували євреям 29 вересня 1941 р. зібратися на певному перехресті; реакція на них самих євреїв та інших мешканців



міста; хода євреїв до визначеного в оголошеннях місця збору («хода смерті»).

На сьогоднішній день здійснюються додаткові дослідження візуальних і топографічних джерел. Крім того реалізується спроба унаочнити «ходу смерті» до Бабиного Яру та змоделювати саме місце масових розстрілів та навколишню територію, яке у післявоєнний період за вказівкою радянських органів влади навмисно було спотворено.

Самі розстріли обговорюватимуться детально, при цьому велика увага приділятиметься як жертвам, так і німецьким виконавцям злочину, а також різній ролі, що її відіграли неєврейські місцеві жителі, цивільна адміністрація і поліція та радянські військовополонені (яких змусили розрівнювати величезну масову поховання).

Поліція, СС та військове керівництво спільно ухвалили безпрецедентне рішення – за один раз вбити всіх київських євреїв. Командир Айнзацгрупи «Ц» Отто Раш та вищий керівник СС і поліції в Україні Фрідріх Екельн обговорили деталі з німецьким військовим комендантом міста. У вересні 1941 р. перша група катів походила із Зондеркоманди 4а та штабу Айнзацгрупи «Ц»; друга, менш відома група належала до 45-го резервного поліцейського батальйону з міста Усті-над-Лабем (Ауссіг) у Богемії, що переважно складався з етнічних німців, та 330-го поліцейського батальйону з міста Бремена.

Наратив пропонуватиме відвертий, але збалансований погляд на антисемітські прояви (вербального і практичного характеру) серед місцевих жителів, росіян, українців та осіб інших національностей. Чимало з цих фактів були раніше невідомі, або ж їх ставили під сумнів чи взагалі обходили мовчанням. Одним з прикладів цього є антисемітські статті в газеті «Українське слово».

Міжнародний контекст масових розстрілів стане більш зрозумілим завдяки обговоренню приїзду до Києва, менш ніж за два тижні після трагедії, двадцяти п'яти американських, італійських, шведських, швейцарських та інших закордонних кореспондентів. Те, що нацисти їх

запросили вже само по собі є досить промовистим фактом, який, щоправда, у фаховій літературі ніде детально не обговорювався.

Далі історія Бабиного Яру матиме продовження через обговорення нацистських езекуцій, що відбувалися у цій місцевості або поблизу неї впродовж наступних місяців після кульмінації трагедії наприкінці вересня 1941 р. У цьому контексті окремо йтиметься про функціонування неподалік Сирецького табору та спроби нацистів напередодні відступу з Києва знищити сліди своїх злочинів у 1943 р.

Відомості про кількість жертв за весь період німецької окупації, що містяться у наративі, будуть, скоріш за все, нижчими, ніж це прийнято вважати. На нашу думку, можна говорити про понад 40 000 євреїв, більшість з яких було вбито у вересні та жовтні 1941 р. Також у Бабиному Яру було вбито тисячі неєвреїв. У цій категорії жертви обраховуються у тисячах, за винятком радянських військовополонених, де документи свідчать про приблизно 20 000 чол.

Також у наративі буде представлена історія післявоєнних судових процесів над злочинцями як у Німеччині, так і у Радянському Союзі. Достатньої уваги буде приділено офіційній радянській політиці щодо трагедії Бабиного Яру та різноманітним спробам громадських активістів належним чином вшанувати пам'ять жертв масових розстрілів.

Регіони України

Публічне функціонування історії та історичних музеїв у Сполучених Штатах, Німеччині та інших країнах визнає, що ця конкретна країна, чи якась її частина, у минулому могли мати різні назви та кордони, відмінні від сучасних. Проте, ці музеї призначені для задоволення потреб сучасників, сьогоднішніх громадян цих країн та іноземних гостей, що ними цікавляться. Таким чином, музейні наративи охоплюють події на територіях, відповідно до встановлених і визнаних зараз державних кордонів.



Наратив Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр» повністю відповідає світовим практикам. У випадку України це означає, що йдеться про територію сьогоднішньої держави Україна в її міжнародно визнаних кордонах. На перший погляд це може здатися цілком очевидним, оскільки Україна як незалежна держава, починаючи з 1991 р., не зазнала жодних територіальних змін, які були б визнані на міжнародному рівні. Попередньо існувала Українська радянська соціалістична республіка (УРСР), яка була залежною, неавтономною одиницею у складі більшого державного утворення, Союзу радянських соціалістичних республік (СРСР). Хоча, як не парадоксально, після Другої світової війни радянська Україна стала членом Організації Об'єднаних Націй. Більше того, зовнішні та внутрішні кордони радянської України залишалися стабільними впродовж десятиліть від часу їх останньої зміни у 1954 р.

Наратив також зазначає, що одразу після початку Другої світової війни УРСР зазнала значних територіальних змін. Це робиться для інформування дизайнерів та кураторів, аби ті могли належним чином пояснити ці зміни відвідувачам. Тож наратив детально розповідатиме про різні регіони, що до Другої світової війни перебували поза межами радянської України, а саме: Західну Волинь і Східну Галичину, Закарпаття, Крим, Північну Буковину, Північну та Південну Бессарабію.

Наратив також пояснюватиме, що, попри те, що вся Україна була окупована Німеччиною та її союзниками, окупаційні режими у різних регіонах так само були різними. Східна Галичина була приєднана німцями до Генеральної Губернії (по суті, окупованої центральної частини Польщі) як дистрикт «Галичина». У вересні 1941 р. на Волині було утворено Рейхскомісаріат «Україна». Його територію декілька разів розширювали на схід і південь, після чого Рейхскомісаріат перетворився на велику зону цивільної нацистської адміністрації, що складалася з шести генеральних округ: «Волинь-Поділля», «Житомир», «Київ», «Миколаїв», «Дніпропетровськ», «Крим». Щоправда, Кримська округа мала у своєму складі лише одну Таврійську частину без самого Кримського півострова.

Він залишався під німецьким військовим управлінням, тобто поза межами Рейхскомісаріату. Так само було і зі східними українськими регіонами (Чернігівщина, Сумщина, Харківщина, Донбас), котрі ніколи не мали цивільної нацистської адміністрації.

Закарпаття залишалося під угорським правлінням впродовж майже всієї Другої світової війни. Наприкінці жовтня 1944 р. цей регіон зайняли німецькі війська, котрі, окупувавши Угорське Королівство і утвердивши новий уряд, поставили державу у свою цілковиту залежність.

У 1941 р. Румунія повернула собі відторгнуті у неї Радянським Союзом у червні минулого року Північну Буковину та Північну і Південну Бессарабію. Крім того, румуни окупували землі на південному заході України, територію у межиріччі Дністра та Південного Бугу, створивши там окреме Губернаторство Трансністрія з адміністративним центром в Одесі. Оскільки Трансністрія була окупаційною зоною, вона не увійшла безпосередньо до складу Румунії.

Після завершення Другої світової війни приєднання західноукраїнських земель, котрі до 1939 р. належали Польщі, було остаточно оформлено польсько-радянським договором від серпня 1945 р. Наслідком цього стала передача Польщі району Перемишля, котрий у 1939-1941 рр. належав радянській Україні. У 1951 р. відбулася ще одна корекція кордону з Польщею (радянська Україна отримала тоді міста Кристинопіль (нині Червоноград), Белз та Угнів, натомість передала Польщі район міста Устрики Долишні в гірському масиві Бещади).

За радянсько-чехословацьким договором від червня 1945 р. до радянської України увійшло Закарпаття, де було створено окрему адміністративно-територіальну одиницю (область).

Паризький мирний договір з Румунією від лютого 1947 р. закріпив за Радянським Союзом, а отже й за УРСР, територіальні здобутки 1940 р. – Північну і Південну Бессарабію та Північну Буковину.

Нарешті, у лютому 1954 р. до УРСР було офіційно передано Кримську область, котра до того часу належала до радянської Росії. Слід



ще раз підкреслити, що наратив розглядає Україну у її міжнародно визнаних державних кордонах, посилаючись при цьому на відповідні рішення Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй, й розглядає Крим, Севастополь та окуповані райони Донецької та Луганської областей як невід'ємну частину суверенної державної території України.

Регіональна і тематична спрямованість наративу

Історичний наратив має чіткий регіональний поділ, котрий враховує внутрішні адміністративні кордони в Україні як до, так і під час Голокосту. Це робиться тому, що багато відвідувачів, ймовірно, захочуть отримати інформацію двох типів. Вони захочуть довідатись як саме відбувались масові розстріли у Бабиному Яру і як це взагалі стало можливим. Крім того, вони також захочуть дізнатись, що сталося в іншому регіоні України, котрий становитиме для них особливий інтерес (відвідувачі можуть мати такий інтерес з різних причин, наприклад, тому, що вони там народилися або зараз мешкають). Кожна регіональна розповідь даватиме повну історію про Голокост, включаючи передумови та наслідки трагедії.

Теми, що висвітлюватимуться, будуть, зокрема, такими:

- радянська політика у 1939–1941 рр. щодо євреїв (депортації та евакуації євреїв; служба євреїв у Червоній Армії);
- перші насильницькі напади (погроми) на євреїв;
- німецька, румунська та угорська адміністрації, поліцейські структури, ключові фігури;
- масові розстріли та вбивства у мобільних газових камерах (газвагенах);
- ставлення німців до місць масових розстрілів;
- депортації до таборів смерті Белжець та Аушвіц;
- чутки, розвідувальні звіти та повідомлення засобів масової інформації про переслідування та вбивства євреїв;
- єврейське самоврядування та спроби організації системи взаємодопомоги;
- євреї у місцях примусового ув'язнення (гетто, табори, трудові табори);



- переховування та втечі євреїв;
- євреї у загонах радянських, польських, українських партизан та у радянському, польському, українському підпіллі;
- поліцаї з місцевого населення (у тому числі з етнічних німців);
- органи місцевої (ненімецької) адміністрації;
- порятунок євреїв місцевим населенням, українцями та представниками інших національностей;
- позиція українських націоналістичних сил щодо євреїв в західноукраїнському регіоні;
- позиція польського національного підпілля щодо євреїв на території Східної Галичини і Західної Волині;
- оцінка чисельності єврейського населення напередодні війни та кількості жертв під час Голокосту;
- вступ до конкретного регіону радянських військ та звільнення населення від німецького, угорського або румунського правління;
- кримінальні та судові розслідування і трибунали.

Центральна, Східна та Південна України

У Центральній, Східній та Південній Україні Голокост відбувався у 1941–1943 рр. Ці події ще недостатньо відомі, про них є дуже мало наукових праць. У цьому плані наш наратив буде певною мірою новим словом. Тут євреї часто гинули під час одного масового розстрілу без попереднього створення гетто. Загалом виживання у зоні військової окупації було вкрай складним. Для підкріплення своєї інформації автори активно використовують численні джерела, передусім тогочасні німецькі документи, документи післявоєнних судових процесів, радянські документи (Надзвичайної державної комісії та НКВС-КДБ), а також матеріали усної історії. Фактично вперше у музейній практиці наратив поєднує ретельно підібрані радянські та німецькі документи. Основна проблема тут полягає у тому, що радянські оцінки чисельності єврейських жертв часто бувають неймовірно завищеними, особливо коли йдеться

про великі міста або регіони. Тож цифри тут є одними з найбільш суперечливих моментів.

З огляду на труднощі із доступом до відповідних джерел нацистські переслідування євреїв у сотнях гетто і таборів в Україні не викликали особливого зацікавлення дослідників. Аналогічно, так само часто поза увагою залишалися й питання участі допоміжної поліції у Голокості. Сьогодні наявні у розпорядженні дослідників додаткові джерела дозволяють ретельно переглянути ці проблеми. Багато рішень, що мали ключове значення для здійснення геноциду, було ухвалено відповідними особами на місцевому рівні. Джерелами на цю тему, знову ж таки, є тогочасна німецька документація; свідчення тих, хто залишився в живих; матеріали післявоєнних радянських, німецьких та інших судових процесів; звіти радянської Надзвичайної державної комісії; та широке коло додаткової літератури, що переважно з'явилася впродовж останніх 25 років. Історики мають перевіряти всі джерела, скептично підходячи до них, тому більшість висновків базується на інформації з кількох джерел, які переконливо підтверджують і доповнюють одне одного.

На основі детального дослідження, використовуючи нові джерела, у наративі визначено і описано десятки таборів та гетто, що попередньо не згадувалися у загальних роботах. Особливо корисними в цьому плані є записані останнім часом покази свідків, раніше недоступні для істориків матеріали післявоєнних судових процесів, а також нові можливості щодо здійснення цифрового пошуку.

Одним із найбільш дискусійних питань є мотивація членів допоміжної поліції. Наратив намагається дати відповідь на це питання, вивчаючи біографічні матеріали поліцаїв. Через дослідження мотивації членів допоміжної поліції наратив пропонує нюансове розуміння тієї ролі, яку відігравали різні психологічні чинники, такі як німецькі накази, страх, послух, амбіції, жадібність, ідеологія, жорстокість та тиск колективу на тих, хто брав участь у геноциді.

Східна Галичина і Західна Волинь

Наратив описує політику радянської влади та стан суспільства у 1939–1941 рр., включаючи депортацію та евакуацію євреїв, досвід їхньої служби у Червоній армії, радянську цензуру щодо нацистського антисемітизму напередодні вторгненням Німеччини, думки населення про Гітлера та євреїв (так само це зроблено і в розділі про Центральну, Східну та Південну Україну).

Східна Галичина увійшла до складу Генеральної Губернії у серпні 1941 р. Тож Голокост у цьому регіоні поєднував у собі різні елементи. Деякі з них були специфічними для цієї території, тоді як інші були характерними радше для земель, що лежали далі на схід і до 1939 р. перебували під радянською владою. Східна Галичина і західна Волинь були окуповані німецькими військами протягом перших двох тижнів війни, тому втекти від окупації вдалося лише невеликій кількості євреїв. Це стало однією з причин того, що тут частка єврейського населення, вбитого під час Голокосту, була набагато вищою, ніж у більшості інших регіонів України. Крім того цей регіон був основною базою українського націоналістичного руху, де також активно діяло польське підпілля. Голокост тут, передусім на Волині, відбувався на тлі кривавого польсько-українського протистояння. Тому найбільш складні питання щодо ступені причетності місцевого населення до вбивства євреїв у цьому регіоні набувають надзвичайної гостроти.

Основними джерелами є свідчення та мемуари євреїв, котрі пережили Голокост; документи німецької поліції, армії та цивільної адміністрації; документи місцевого управління та поліції; тогочасні газети; документи радянської Надзвичайної державної комісії; матеріали післявоєнних судових процесів, насамперед у Німеччині та Радянському Союзі; свідчення та спогади українців та свідків-неєвреїв; документи ОУН та УПА.

Наратив про Східну Галичину та Західну Волинь не пропонуватиме абсолютно нових «знахідок», які попередньо ніде не публікувались. У



цьому розділі узагальнюватимуться результати попередніх досліджень Кая Струве та інших вчених (додатково він пропонує матеріали та історичні джерела, які можуть бути використані для майбутньої експозиції). Тим не менше, тлумачення самих погромів, що мали місце у липні 1941 р. у Східній Галичині, є новаторським. Підкреслюється значно більше німецьке втручання та підбурювання, ніж про раніше писалося у наукових роботах. Фактично, наймасовіші погроми здійснювали переважно німці, зокрема, частини дивізії Військ СС «Вікінг». Проте, у невеликих місцевостях спалахували маловідомі акти насильства, котрі меншою мірою здійснювалися спонтанними елементами, а ніж націоналістичними повстанцями чи підпільниками ОУН.

Скоріш за все найбільш спірним буде питання, пов'язане із причетністю ОУН та УПА до масових вбивств євреїв. З одного боку наратив вказує на явне перебільшення претензій щодо ролі та участі ОУН і УПА, які іноді з'являються у літературі та під час публічних дискусій. Водночас з іншого боку, наратив дає зрозуміти, що певне залучення та підтримка німецьких масових вбивств євреїв таки мало місце.

Крим

Цей регіон був особливим у багатьох відношеннях, передусім, завдяки його унікальному національному складу стосовно як євреїв (включаючи багатьох неашкеназських євреїв та караїмів), так і не-євреїв (включаючи багатьох мусульман). Джерелами є збірки архівних документів радянської Надзвичайної державної комісії, німецькі документи часів війни, матеріали післявоєнних судових процесів у Західній Німеччині над колишніми нацистами, а також усні свідчення (переважно з архіву Яд Вашем). Наратив демонструє всеохоплюючий характер нацистського геноциду щодо євреїв, реалізований дуже швидко, зазвичай протягом кількох тижнів після початку окупації.

Регіони під румунським управлінням

Голокост на Буковині, а особливо Голокост у Бессарабії та Трансністрії, набагато менше відомі широкій публіці, ніж винищення євреїв в інших регіонах. Надзвичайно мало людей чули про Богданівку, місце масових вбивств у Трансністрії, де загинуло понад 50 000 євреїв. Тому треба надолужити брак знань про цей регіон. Наратив базується на співставленні різних джерел для того, аби підтвердити інформацію, що у них міститься, та уникнути можливих упереджень, які з огляду на людський фактор зазвичай трапляються у документах. Йдеться про архівні документи, що залишилися від тогочасних державних установ та їх представників, свідчення людей, що пережили Голокост (як усні, так і письмові), мемуари, щоденники, листи, свідчення українців та інших неєврейських сучасників, а також друковані засоби масової інформації міжвоєнного та воєнного періоду. Більшість інформації міститься у нещодавно виданій книзі Діани Думітру про відносини євреїв та неєвреїв під час Голокосту. Спостерігаються вражаючі регіональні відмінності у ставленні цивільних осіб до євреїв у Бессарабії та Трансністрії. Так, в останньому регіоні місцеві мешканці були менш жорстокими щодо євреїв та надавали більше допомоги депортованим. Це буде абсолютно новий сюжет, про який до цього часу не розповідав жодний музей. Базуватиметься він на поєднанні численних джерел, зібраних у різних країнах та створених різними мовами.

Найбільш дискусійним є питання участі місцевих цивільних осіб у вбивстві євреїв. Це стосується передусім маловідомої хвилі вбивств, що мала місце влітку 1941 р. у Бессарабії. Наприклад, сьогодні у Молдові, коли мова заходить на цю тему, не рідко можна зустрітися з ворожою реакцією. Наратив створюється з великою обережністю та відповідальністю так, аби він з одного боку не викликав би почуття образи, але при цьому з іншого боку зберігав би правдивість першоджерел та історії.



Закарпаття

Частина наративу, що описує історію Голокосту в цьому регіоні, дивлячись так би мовити знизу вгору, демонструє, що багато рішень щодо здійснення геноциду було ухвалено на місцевому рівні. Угорська жандармерія та допоміжна поліція не були основними рушійними силами вбивства євреїв. Тим не менш, без їхньої участі німецький апарат знищення був би набагато менш ефективним. Місцеве населення на Закарпаття не варто вважати просто нейтральними свідками, а радше людьми, котрі зробили свій свідомий вибір. Зі свого боку місцеві євреї так само проявили велику активність задля покращення власного становища і виживання, але у ворожому середовищі їхні шанси були незначними.

Ширші географічні кола

Історичні реалії легко виправдовують і пояснюють включення до наративу сусідніх з Україною країн. Історичні аргументи є, зокрема, такими:

- Рейхскомісаріат «Україна» включав Полісся, велику територію на північ від річки Прип'ять з містами Брест, Кобрин, Пінськ, Мозир і Речиця, котрі сьогодні всі належать Республіці Білорусь;
- Трансністрія включала у себе окрім українських земель ще й значну частину території сучасної Республіки Молдова. Вивчення подій лише в межах сьогоденної України, у той час коли Німеччина та Румунія управляли ними та прилеглими регіонами в рамках одних і тих самих адміністративних утворень, межі яких виходять поза сучасні міжнародні кордони, означало би спотворення історичних реалій;
- Ситуацію у Східній Галичині не можна зрозуміти без належної уваги до польських земель, які перебували під владою Німеччини; там знаходились табори смерті, наприклад, Белжець, де було вбито багато українських євреїв;
- Багато єврейських біженців з України потрапили в руки німецьких окупантів далеко на сході, наприклад, у Ростові-на-Дону, де їх було вбито.



Визначення того, які саме землі оточували Україну під час Голокосту, можна зробити двома способами. Просто подивившись на те, які країни сьогодні межують з Україною, матимемо список із семи держав: Росія, Білорусь, Молдова, Польща, Румунія, Словаччина та Угорщина. Проте наратив МЦГБЯ схиляється до більш гнучкого підходу, що враховує також й геополітичні зв'язки протягом більшої частини століття, в якому відбувався Голокост. Отже, до першого географічного кола потрапляють Білорусь, Молдова, Польща та Росія.

Росія

Частина наративу, що присвячена Росії, описує Голокост, наприклад, у Калузі, Орлі, Пушкіні біля Санкт-Петербурга, Нарофомінську біля Москви, а також у Ростовській області та на Північному Кавказі.

Ставлення Кремля до Голокосту має величезне значення для розуміння подій, оскільки політика радянського уряду щодо євреїв та їхнє тяжке становище значною мірою сформували єврейську та неєврейську реакцію на нього. У свою чергу, радянська політика щодо Голокосту під час Другої світової війни залежить як від внутрішніх, так і від зовнішніх чинників. Такі постулати раніше музеями не презентувались. Ці аспекти радянської політики для деяких можуть бути суперечливими, оскільки вони покладають частину відповідальності за масштаби Голокосту на Сталіна та його оточення.

Власне радянська влада ніколи особливо не піклувалася про порятунок євреїв з територій, що потрапили під владу нацистів та румунів, а СРСР оприлюднював вкрай мало інформації про переслідування та вбивства євреїв, які ми сьогодні називаємо Голокостом.

Білорусь

У 1920–1939 рр. західна частина білоруських земель належала Польщі, а східна увійшла до СРСР як Білоруська радянська соціалістична республіка (БРСР). У вересні 1939 р. після німецько-радянської окупації



Польщі західна частина Білорусі була включена до складу БРСР. Німці ж у 1941 р. поділили територію Білорусі на різні адміністративні одиниці, основними з яких були зона військової окупаційної адміністрації в тилу Групи армій «Центр» та генеральний комісаріат «Білорутенія» як частина Рейсхкомісаріату «Остланд».

Білорусь була одним з тих регіонів, де німці проявили свою найбільшу брутальність у війни на знищення проти Радянського Союзу. Так, було вбито понад 500 000 білоруських євреїв. Крім того, Мінськ став одним з найбільших місць, куди депортувалися і де знищувалися євреї з території Рейху та протекторату Богемія і Моравія. Наратив базується на фаховій літературі з історії Білорусі, а також на тогочасних джерелах, письмових і усних свідченнях потерпілих.

Німецька антиєврейська політика мала різну реалізацією у східних та західних (які до 1939 р. належали Польщі) областях. Білорусь також є гарним прикладом того, як інтереси безпеки та економіки вплинули на Голокост, прискорюючи чи уповільнюючи його або впливаючи на вибір груп євреїв, які підлягали знищенню у першу чергу. Врешті решт ці фактори й визначили неоднорідність політики вбивств. Натомість тут можна добре побачити часові та регіональні відмінності.

Найбільш спірне питання – це кількість загиблих у Малому Тростянці. У той час як білоруська фахова література до цього часу спирається на висновки Надзвичайної державної комісії, останні ж дослідження зарубіжних дослідників вказують на значно менші цифри. У наративі наводяться обидві точки зору. Це дає можливість для майбутньої освітньої роботи обговорити важливе питання – якими саме доказами підкріплюється та чи інша кількість жертв і який це має вплив на нашу пам'ять?

Говорячи про післявоєнний час, зокрема, про офіційну радянську політику пам'яті та спроби громадських активістів гідно вшанувати жертви у Мінську, Ростові-на-Дону та інших місцевостях, наратив демонструє, що



між ними та аналогічними подіями у Києві існують як спільні, так і відмінні риси.

Більш віддалені сусіди

Новий оборот своєрідного історичного об'єктиву розширює рамки нашого наративу. До наступного географічного кола потрапляють більш віддалені сусіди такі як Румунія, Угорщина, Чехія, Словаччина та держави Балтії. Цим країнам у наративі буде приділено дещо менше уваги. Інакше наративу бракуватиме сфокусованості, він буде нездатним створити цілісну картину і розповісти про значно менш відомі події Голокосту в Україні.

Як вже вказувалося, країни Балтії з'являтимуться у третьому, а не у другому географічному колі наративу. З одного боку Естонія, Латвія та Литва входили до Радянського Союзу і у цьому сенсі мали з Україною спільне минуле. Однак їх примусове включення до СРСР на міжнародному рівні ніколи остаточно не визнавалось. Є також й чисто практичні зауваження: Голокост у країнах Балтії залишив по собі значно більше відомостей в історичних джерелах (у тому числі й візуальних), ніж Голокост в Україні, Росії, Білорусі та Молдові. І про це добре відомо.

Наратив накреслює події Голокосту в країнах Балтії під час німецької окупації у 1941–1944 рр. з урахуванням їх попередньої історії, тобто існування трьох незалежних національних держав, їхню анексію СРСР у 1940 р. та радянську окупацію у 1940-1941 рр. Географічні межі цього розділу наративу відповідають тогочасним німецьким кордонам трьох генеральних комісаріатів «Литва», «Латвія» та «Естонія», які дещо відрізняються від сучасних кордонів (наприклад, навесні 1942 р. частину білоруської території було приєднано до генерального комісаріату «Литва»). У цьому регіоні під владу Німеччини потрапили близько 280 000 євреїв: приблизно 210 000 чол. у Литві, 70 000 – у Латвії та 1 000 – у Естонії. Знищення тут було майже цілковитим. У Литві та Латвії залишилося лише по кілька тисяч євреїв, а в Естонії – кілька десятків.

Вбивства понад 95% місцевого єврейського населення відбувалися дуже швидко, особливо в сільській місцевості, і значно раніше, ніж у більшості інших окупованих німцями регіонах. До кінця 1941 р. загинули всі 1000 євреїв в Естонії, 59 000 – у Латвії та 150 000 – в Литві, що в разом становить 210 000 чол.

Ця частина наративу базуватиметься на дослідженнях істориків з різних країн, зокрема таких як класична робота Крістофа Дікмана, у якій використано широке коло архівних джерел, написаних різними мовами, у тому числі й опубліковані результати роботи історичних комісій у всіх трьох балтійських країнах. Контроверсійним є питання співпраці між німецькими та ненімецькими злочинцями. Однак, спираючись на наявну солідну емпіричну базу, в принципі можна значно зменшити градус запалу у дискусії.

Німецький та європейський контекст

Розповідь про більш віддалених сусідів України неминуче збігатиметься, хай навіть частково, з розповіддю у більш широкому європейському контексті, в центрі якої лежить Німеччина. Ця науково солідна і порівняно невелика частина наративу оповідає про нацистський антисемітизм та нацистську політику геноциду, починаючи з 1933 р. Вона пояснюватиме витoki нацистського антисемітизму, перетворення його на державну політику та подальшу радикалізацію у масові вбивства. У цьому контексті буде даватись стислий огляд розвитку антисемітизму у новітній час, його специфічні нацистські особливості (починаючи з 1919 р.). Першою віхою на цьому шляху стане ухвалення рішення про «остаточне вирішення єврейського питання» на зламі 1941 і 1942 рр. Текст включатиме як німецьку (австрійську), так і європейську перспективи, з огляду на те, що антисемітизм не обмежувався лише однією Німеччиною, а антиєврейська політика Німеччини поширилася на більшість країн континентальної Європи, котрі перебували під окупацією або гегемонією Німеччини.

Цей розділ є свого роду центральним ядром всього наративу про Голокост, оскільки саме він пояснюватиме, яким чином розвиток антисемітизму призвів до масового знищення європейського єврейства. У розділі також йтиметься про антиєврейську політику у довоєнний період в Німеччині, Австрії та чеських землях. У будь-якому випадку, це є передумовою того, що сталося вже під час війни. Базою для наративу стане численна наукова література, що з'явилась за останні три десятиліття, особливо та, що стосується появи Голокосту в цілому.

З огляду на великий обсяг досліджень, наратив не дасть простої і однозначної відповіді на дуже складі питання. По-перше, антисемітизм сам по собі не може пояснити Голокост, адже були й інші важливі чинники, такі як бруталізація політики після 1918 р., зростання популярності фашизму та інших правих екстремістських ідеологій. Інший важливий чинник полягав у структурі нацистського режиму, його соціальній динаміці, широкій підтримці серед німецького населення, скасуванні «Рехтштаату» (правової держави) та нацистському імперіалізмі.

По-друге, Голокост як систематичні масові вбивства не був наперед запланованим у 1920-х або 1930-х рр., а швидше за все розвинувся в умовах війни та окупації. І по-третє, не лише один Гітлер був відповідальним. Величезна кількість нацистських керівників, особливо на окупованих територіях, та представників інших верств німецької еліти брала участь у формуванні нацистської політики.

Все це сильно відрізняється від тих припущень, що робилися у дослідженнях до 1980-х рр. Сьогодні дослідницька спільнота у своїй більшості приймає три вище наведені положення, але при цьому постійно точаться активні дискусії щодо питомої ваги конкретних факторів і це абсолютно нормально для такої складної історичної події, як Голокост. Наприклад, досі спірним є питання про те, чи існував єдиний конкретний гітлерівський наказ убити всіх європейських євреїв. Якщо існував, то коли його було видано; і яким було значення такого документу. Наратив не



пропонуватиме жодних остаточних висновків з приводу таких дискусійних питань.

Центральна та Західна Європа

Історія Голокосту почалася з перших масових вбивств євреїв в окупованій Польщі у вересні-жовтні 1939 р. і тривала до травня 1945 р., охоплюючи широкі географічні рамки, включаючи Західну, Центральну, Південно-Східну та Східну Європу, а також Норвегію та Італію.

Аналіз ходу Голокосту в усіх цих країнах не викликав багато історіографічних суперечок. Існує консенсус щодо основних траєкторій. Узагальнено можемо говорити, що Голокост у широкому сенсі мав дві «моделі». В одних країнах євреїв вбивали у їхніх рідних краях (Польща, Радянський Союз, Югославія), у той час як з інших країн євреїв вивозили на великі відстані до центрів знищення. Німецька окупаційна політика у Західній та Східній Європі також різнилася. Певну роль відігравали також місцеві демократичні або антисемітські традиції. Це важливо мати на увазі для пояснення дій інших держав Осі. Способи виживання були досить різними, враховуючи хід війни, а також внаслідок відмінності німецьких імперіалістичних цілей щодо різних територій, німецьких впливів та реакцій окупованих суспільств. Все це є синтезом досліджень, здійснених протягом останніх десятиліть. Текст наративу унікає, наскільки це можливо, односторонніх висловлювань щодо суперечливої теми про роль, яку відігравали під час Голокосту ненімецькі уряди та адміністрації.

Зрада і порятунок

Історії про те, як місцеві жителі, представники різних національностей, видавали євреїв окупаційним властям, чинили акти мародерства, грабуючи їхнє майно, безумовно можуть стурбувати деяких сучасних відвідувачів, оскільки наразі немає якогось музею, де всі ці обставини демонструвалися та пояснювалися. Проте ці негативні



«новини» будуть збалансовані завдяки великій увазі до феномену порятунку євреїв (і ромів), що був набагато ширшим, ніж про це зазвичай говориться.

Ця тема може позитивно впливати на аудиторію та представити гуманістичний компонент поведінки людей під час Другої світової війни. Вона показує моральну дилему щодо вибору на користь допомоги іншим, іноді за рахунок власного життя. Тема спасіння євреїв є менш відомою як українській, так і неукраїнській аудиторії, а ніж більшість інших питань. Натомість існує стереотип, що українці (та інші не-євреї) переважно були жорстокими «колабораціоністами» та переслідували євреїв на рівні з нацистами.

Джерелами щодо висвітлення теми порятунку євреїв є архівні документи, усні свідчення потерпілих та українських свідків, опубліковані збірки документів та свідчень, сучасна наукова історична література. Більшість випадків порятунку були не спорадичними чи поодинокими акціями, але натомість більш-менш організованими діями, що регулярно відбувались на двох рівнях: індивідуальному та колективному. Все залежало від певних умов, зокрема, від окупаційного режиму (німецько-нацистського або румунського), віку, статі і кількості євреїв та ромів. Відомі також факти взаємодопомоги, тобто коли роми допомагали євреям або одні євреї допомагали іншим.

Співпраця місцевого населення з окупаційним режимом

Історичний наратив МЦГБЯ не уникатиме тем, які до сьогодні викликають у суспільстві гострі дискусії та емоційну полеміку. Натомість він намагатиметься створити максимально об'єктивну і різнопланову картину далеких подій і явищ. Так, наратив відверто говоритиме про колабораціонізм, тобто усвідомлене, добровільне і зумисне співробітництво місцевого населення з окупаційним режимом.

Попри свої расистські погляди, німецька окупаційна влада залучала до співпраці в Україні певні елементи з-поміж місцевого населення, які

ставали чиновниками на найнижчих рівнях локальної адміністрації та служили у допоміжній поліції, допомагаючи нацистам у здійсненні їхньої репресивної політики, у тому числі винищенню євреїв. Поліцейські, до лав яких записувались як місцеві жителі, так і військовополонені різного етнічного походження, зганяли євреїв, перевозили їх до гетто та місць масових страт, забезпечували тилу підтримку німецьким каральним підрозділам та самі брали безпосередню участь в езекуціях. Для людей, яким пощастило пережити Голокост, така діяльність була пов'язана саме з українською допоміжною поліцією та етнічними українцями, попри те, ким насправді за своєю національністю були ті злочинці.

Водночас, говорячи про співпрацю з окупантами населення України, автори нарративу МЦГБЯ взяли під увагу цілу низку важливих моментів істотного характеру. По-перше, таке явище як колабораціонізм було загальним, характерним для всіх територій, завойованих Третім рейхом. По-друге, за оцінками фахівців впродовж Другої світової з нацистською владою співробітничали у різний спосіб від 300 до 500 тис. українців, що становить лише 1-2% від їхньої загальної чисельності у той період. Цей показник не надто різниться від аналогічних показників у інших країнах Європи, котрі не мали довоєнного негативного досвіду влади комуністів та не зазнали такого масштабного нищення і жорстокого гноблення під час війни як Україна. Крім того, нарратив враховуватиме і той факт, що майже 4,5 млн. українців воювали проти Третього рейху та його союзників у лавах лише одної Червоної армії. Інакше кажучи, кількість тих, хто боровся проти нацистів була, як мінімум, у 9 разів більшою за тих, хто з ними співпрацював. У вересні 2016 р., виступаючи на жалобній церемонії з ушанування пам'яті жертв Бабиного Яру, цієї складної теми торкнувся у своїй промові й Президент України Петро Порошенко, який, зокрема, сказав, що «були й такі, за кого боляче й соромно, і цього теж не викреслити із національної пам'яті», однак, на його думку, «колабораціоністи залишили свій слід майже в усіх окупованих нацистами країнах Європи, але ж не вони уособлюють свої народи».



Тож, термін «колабораціонізм», коли йдеться про Другу світову війну та участь у ній українців, треба використовувати надзвичайно обережно. Однак, це зовсім не означає, що ця дражлива і дискусійна сьогодні тема буде обійдена у наративі мовчанням. Лише науковий, опертий на достовірні джерела, зважений, максимально об'єктивний, ідеологічно незаангажований та позбавлений політичних емоцій підхід до цієї проблеми здатен врешті дати чесну відповідь, поставити всі крапки над «і» та вгамувати можливі пристрасті навколо цього.

Прикінцеві зауваження

Над наративом працює колектив вітчизняних і зарубіжних вчених, очолюваних головним істориком МЦГБЯ, голландським дослідником Карелом Беркгофом (див. додаток 1). Окрім самого тексту, він включатиме також необхідні, на думку авторів, додатки, зокрема, показові першоджерела (текстові, візуальні тощо), свідчення/історії про долі конкретних людей або про певні події.

Наратив обов'язково пройде ретельну і всебічну експертну перевірку двома незалежними групами фахівців. На цей час сформовано одну з них (її склад див. у додатку 2), якій на розгляд вже надано перший варіант тексту. Склад другої групи відкритий, і ми сподіваємося на участь в ній науковців і музейних діячів зі світовим ім'ям. Після підготовки версії з урахуванням усіх висловлених зауважень, побажань та рекомендацій, наратив буде публічно представлено широкій аудиторії в Україні й закордоном, а також оприлюднено на інтернет-сторінці МЦГБЯ для загального ознайомлення і обговорення.

МЦГБЯ глибоко переконаний, що наратив має відповідати бажанню українців розкрити правдиву та неупереджену історію. Окрім представлення широкій громадськості, наратив має стати предметом конструктивних обговорень з органами державної влади, аби врешті підготувати узгоджену фінальну версію з максимальним урахуванням усіх зауважень. Планується, що це станеться наприкінці вересня 2018 р.. Після



цього наратив вже буде передано іншим фахівцям, передусім дизайнерам і кураторам, для практичного втілення у музейних експозиціях.

Підкреслимо ще раз, що сьогодні, по завершенні першого етапу написання наративу, публічно презентується наразі його загальний огляд, котрий, маємо надію, розвіє скептичні сумніви та дасть відповіді на основні наукові питання, котрі турбують громадськість. Сподіваємося, що він стане предметом широкого і конструктивного обговорення усіх зацікавлених сторін.

Додаток 1.

Автори «Базового історичного наративу» МЦГБЯ

- **Абакунова Анна (Anna Abakunova)**, кандидат наук, кафедра історії, Університет Шеффілда (м. Шеффілд, Велика Британія);
- **Беркгоф Карел (Karel Berkhoff)**, Головний історик Меморіального Центру Голокосту «Бабин Яр», голова Наукової Ради, старший науковий співробітник NIOD Інституту дослідження війни, Голокосту і геноциду (м. Амстердам, Нідерланди);
- **Гриневич Владислав**, провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України (м. Київ, Україна);
- **Дікман Крістоф (Christoph Dieckmann)**, дослідник Інституту історії та наслідків Голокосту ім. Фріца Бауера (м. Франкфурт-на-Майні, Німеччина);
- **Дін Мартін (Martin Dean)**, екс-старший історик у підрозділі військових злочинів Метрополітен поліції (м. Вашингтон, США);
- **Думітру Діана (Diana Dumitru)**, доцент факультету історії Державного педагогічного університету ім. Іона Крянге (м. Кишинів, Молдова), запрошений дослідник у Центрі євразійських, російських і східноєвропейських досліджень Джорджтаунського університету (м. Вашингтон, США);
- **Квінкерт Бабетт (Babette Quinkert)**, програмний координатор, Будинок Ванзейської конференції (м. Берлін, Німеччина);
- **Круглов Олександр**, науковий радник, Український інститут досліджень Голокосту (м. Харків, Україна);
- **Поль Дітер (Dieter Pohl)**, професор сучасної історії Клагенфуртського університету (м. Клагенфурт, Австрія);
- **Радченко Юрій**, Директор Центру досліджень міжетнічних відносин у Східній Європі (м. Харків, Україна);
- **Реброва Ірина**, кандидат наук, Центр вивчення антисемітизму, Технічний університет Берліна (м. Берлін, Німеччина);
- **Струве Кай (Kai Struve)**, науковий співробітник Інституту історії Галле-Віттенберзького університету імені Мартіна Лютера (Німеччина);

- **Титаренко Дмитро**, професор кафедри соціальних та гуманітарних дисциплін Донецького юридичного інституту МВС України (м. Кривий Ріг, Україна);
- **Уманський Андрій (Andrej Umansky)**, науковий співробітник Інституту кримінального права і процесу Кельнського університету (м. Кельн, Німеччина);
- **Феферман Кіріл (Kiril Feferman)**, старший викладач факультету єврейської спадщини Аріельського університету (м. Аріель, Ізраїль);
- **Хітерер Вікторія (Victoria Khiterer)**, асоційований професор історії та керівник Конференції з Голокосту і геноциду Міллерсвіллського університету (м. Міллерсвілл, США).

Додаток 2.

Члени комітету рецензентів

- **Алексюн Наталія (Natalia Aleksjun)**, асоційований професор сучасної єврейської історії, Коледж Туро (м. Нью-Йорк, США);
- **Бартов Омер (Omer Bartov)**, заслужений професор Європейської історії, Браунівський університет (м. Провіденс, США);
- **Боровик Микола**, доцент кафедри новітньої історії України історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ, Україна);
- **Грінченко Гелінада**, професор історичного факультету Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна (м. Харків, Україна);
- **Лауер Венді (Wendy Lower)**, в.о. директора Центру поглибленого дослідження Голокосту імені Джека, Джозефа і Мортон Манделів Меморіального Музею Голокосту США (м. Вашингтон, США);
- **Патриляк Іван**, декан історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ, Україна);
- **Полонскі Ентоні (Antony Polonsky)**, професор студій вивчення Голокосту, Брандейський університет (м. Уолтем, США);
- **Солонарі Владімір (Vladimir Solonari)**, професор історичного факультету, Університет Центральної Флориди (м. Орlando, США);



- **Суровцев Олег**, доцент факультету історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (м. Чернівці, Україна);
- **Химка Джон-Пол (John-Paul Himka)**, професор факультету історії, Університет Альберти, емерит (м. Едмонтон, Канада).